

ЕДНО ПРЕВЪПЛЪЩЕНИЕ НА БАЙ ГАНЬО
(НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ПОЕМАТА НА ЕМАНУИЛ ПОПДИМИТРОВ “В
СТРАНАТА НА РОЗИТЕ”)

Румяна Лебедова

Основен или дискретно заявен, проблемът за националната характерология присъствува в редица творби на А. Страшимиров. “Книга за българите” е синтез на народоведските му наблюдения върху особеностите на отделните етнически групи, които, макар и условно, “очертават един общобългарски тип”¹. Наблюденията върху бит, нрави, обичаи, ценности, върху влиянието на географската среда и обществено-икономическите условия дават основания на автора да твърди, че най-ярко “мизийците и тракийците очертават народа ни и с добро, и с отрицателно”, защото “преливането им в двете български планини Балкана и Средна гора” се оказва “най-благодатно в живота на нацията: оттук произлизат плеядата великани на Българското възраждане”, тук обаче “се разлива и байганьовщината, която е от по-ново време”².

В съдбата на народа ни оня обществено-исторически момент, който създава Бай Ганьо и отприщва енергията му, присъствува като вариант, като сходна социокултурна ситуация и в по-късни времена отрязъци, когато най-ярко изразеното е бързо и масово политизиране. То слага своя отпечатък върху морала, гражданското поведение, ценностната система и изразява една “подсъзнателна стихийност”³, която според Страшимиров е “може би същинската сол на земята ни”. Неосъзнатият докрай стремеж да се компенсират властващата апатия, налаганото мълчание и стадното мислене е съпроводен от развихрянето на предприемчивост (осмислена като проява на творческа мощ, като борба за оцеляване и просперитет в не по-малко сурово от робството време). Доведени до крайност обаче, те се трансформират в активност, носят белега на агресивна безскрупулност и разруха, отхвърляйки така необходимите за всяко демократично общество толерантност, здрав разум и чувство за мярка. Емблематичният за своето време Бай Ганьо налага върху всеки и всичко своята мяра за нещата – той не желае да участва в общото Съзидание. Измерени към собствения му лакът, хората около него са превърнати в обекти-стъпала, които или трябва да прескочи (за да не попадне в капана на собствената си доверчивост), или да използва, стъпвайки върху тях по пътя към идеала си – “вечното наше земно доволство” чрез келепир. В този празник на егото, повлечен от устрема към властта, той се откъсва от колектива. Разслояването на общността изостря усещането за самота, но ако за

някои това отделяне се преживява “като катастрофа, загубване на органичност, цялостност, щастливо единство и разруха”⁴, то зарежда героя на А. Константинов сякаш с допълнителна сила.

Темата за властолюбието е актуална и пареща във всички времена, тя провокира автори с различен темперамент и творчески натюрел. Присъствието ѝ в литературата свидетелствува преди всичко за интерес към една страна от живота. Тя властно се налага като позиция, като бунт срещу мъртовото вълнение на себичността, като опит да се овладее онзи кипез на страстите, който е подхранван и активизиран от “нископълзящите инстинкти” на егоцентризма. Претворена в изкуството, тази тема се превръща в противоядие на порока, художествено осмислена, тя укротява стихията, творчески изстрадана – обуздава негативното и го избистря в дълбочините на човешката мисъл. Защото “художникът не рисува човеци, а чрез рисунката прави човеци”⁵.

А. Константинов и Ем. Попдимитров са твърде различни от гледна точка на художествено-естетически виждания и жанрово-тематична специфика на литературните си творби. Но и двамата са аристократи на духа, ерудити, чиято мъдрост е оплодена от съприкосновението им с чужди култури (Константинов – с руската, Попдимитров – с немската). Те са личности с висок нравствен идеал и изострено чувство за човешко достойнство, затова не са равнодушни пред повилнялата енергия, устремена към властта. Бай Ганьо и Викенти Гински са метаморфози на една същност, в основата на която е утаена горчилка, родена от болните амбиции в общество, наложило низостта като цена на успеха.

Като поведение и мироглед казанлъшкият търговец е претеча, първообраз на Викенти Гински. Интензивно нагаждащ се, гъвкаво налучкващ модела на поведение, той гравитира по всички възможни пътища към изгодата, втурва се без задръжки в ония ситуации, които биха му осигурили келепира. В поемата “В страната на розите” успоредно се движат два потока – наблюденията, оценките, изводите на лирическият говорител (на автора и на главното действащо лице, окачествено от създателя си като “анти-герой”). Те се сблъскват, отричат, разслояват се в детайли – първият с една одухотворена лиричност, вторият – с подчиняващ всичко на себе си груб практицизъм. Този разнобой диалектично изгражда цялото, разкривайки живота и ценностите от противоречиви гледни точки, обвързвайки видяното от различен зрителен ъгъл в един (макар и подвижен) общ строй, в който различната мяра за морал очертава двете ѝ нива на общата структура.

Въпреки че са различни жанрово, “Бай Ганьо” и “В страната на розите” са с обща композиционна особеност – представляват разказ в разказа. В двете произведения хуморът постъпателно прелива в ирония и се изостря в сатира.

Още в пролога Ем. Попдимитров внася обобщителен елемент в образа на персонажа: “подлец обикновен, хамелеон, а името му тамолегион”. Емоционалният диапазон на творбата е определен от противопоставянето на духовната низост и поквара и хубавото и здравето в страната на розите:

...по някой път от дивата природа,
запазен от жестоката секира,
понякога е времето добро,
сърца от злато има сред народа,
в земята има, може би, сребро...

То е пресъздадено посредством условност, без която повествованието би рискувало да се залута в дебрите на генералните обобщения и да изгуби баланса на обективно-реалистичното. Тази намерена още в началото “мяра”, без да помирява двете позиции, търси мъдро корена на злото в няколко аспекта:

На тежки, неизбежни три злини
оставаме навеки плячка ний:
и първата от тях е зло космично –
от малко дух сме сплав и глина мъртва!
Ала и втората е зло трагично:
на “исторически момент” сме жертви –
в упадъчно безвремие живеем,
а за прогрес и вяра ний копнеем.
И с третата се раждаме самички –
в кръвта си носим злото лично всички...

Мисълта на поета се разгръща от общофилософското, през социално-историческото до конкретно-индивидуалното и чрез един многопластов анализ навързва нишките: време – общество – личност. Както А. Константинов, и той разкрива поведението на героя си в различни ситуации, проследява мотивите и целите му, показва мислите и чувствата му, чертае опорните точки на неговата логика и морал, давайки му възможност да се огледа като характер чрез думите и чрез действията си.

Викенти Гински е вариант, модификация на казанлъшкия търговец. Като него той променя името си – Генчо Гинин е твърде банално, непретенциозно, простонародно; съдържа снизходително-ироничен привкус, принизяващ оттенък, който го отдалечава от претенциите и накръпява самочувствието му. Гръмливото и респектиращо Викенти Гински е в унисон с представата, която създава, и с амбициите му (Бай Ганьо в началото, усетил силата на парите и властта, във втората част на книгата държи да се обръщат към него с господин Балкански. И Ристу от “Пази, боже, сляпо да прогледа” като консул става Христофор Белоковски).

Но ако при Алековия герой парвенющината моделира поведението и се проявява в суров вариант чрез механичен набор от фрази, маниери, елементи от облеклото (които го правят по-скоро смешен, отколкото внушителен), при героя на Ем. Попдимитров всичко това присъства в “изчистени” форми, търсени като доказателство за изисканост и “висока класа”. Демонстрацията на изтънченост е лустро, външният блясък “прикрива” същия духовен примитив. Викенти Гински е “приличен, чисто винаги облечен, на ревера с карамфила вечен”, с “изгладен идеално панталон”, с “тъмен фрак и лачени обувца”. Блестящо овладял модните маниери, галантен в жестове и обноски, той умее да създава добро впечатление чрез способността си да не парадира със знания и качества, осъзнал, че “загадъчното поведение на сфинкса” е най-доброто прикритие на невежество и посредственост. Наизустените “шаблонни фрази” го враждат адекватно във всяка ситуация, вещината по отношение на етикета, изкуството да бъде притворен и лукав му отварят всички врати и подпомагат устремното му възкачване по йерархическата стълбица. Основните правила, които са темелът на поведението му, звучат като в сентенция:

Кой своето пази, чуждото не тачи –
имот държавен ли е – куче влачи.

Пред силните на малко зрънце ставай,
а слабите – небрежно отминавай!

Знай, лицемерието е отвек
основна добродетел на човека!

Хитрец ли си, ще те почитат даже,
а агне ли си – всеки ще те смаже.

Усмиввай се на оня, който мразиш,
а на ума си казвай му “Подлец!”

За да ти вярват – винаги лъжи!

Свършено е овладяна мъдростта на циника, който съумява да облече “в кадифе” и най-мръсните си дела. Лицемерието и външният блясък са основните стъпала в изкачването към върха – селски учител, журналист, който пише “бездарни стихове и дребни статийки под псевдоним”, дребен чиновник, кандидат-депутат, учен, меценат, дипломат – колелото се върти и в края на живота си е пак на село. Но равновесието е привидно. Като изпечен подлец дори от несполуката успява да измъкне изгода за себе си: създава пенсионен фонд, чрез който обира доверчивите. Викенти потъпква любовта, синовната обич и дълга, неведнъж честта и достойнството си. Но за неговата консумативна психика това не е беда. Угризенията на съвестта са му непознати. Безкрайно гъвкав, променчив, пригодлив, той е постоянен само в едно – в умението си да излиза винаги “сух от водата”, безнаказано да се измъква от всяка ситуация дори като извлече полза за себе си. Изобретателен, енергичен, съобразителен, хладнокръвно комбинативен, той би могъл да буди и симпатия, ако не е така отявлена духовната му нищета. Както при популярния Алеков герой, и при него са водещи егоцентризмът, липсата на скрупули и стремежът към келепир. Реакциите му са най-точен критерий за невежество, за закърнял усет към истинската красота, за празни претенции. Прозаяквата, разсеяната забележка, откритото безразличие са единственият отзвук, с който охлажда възторга на Кармен в Париж:

От тез картини иде ми до тук,
не давам вече счупено петаче...

Намразих аз музеите ти!

Оживено и ентузиазизирано обаче той се впуска във всички забавления, които му предлагат нощните локали или зоопаркът, защото те са гъдел за сетивното, плътското – напълно в синхрон с нагласата му да парадирва изискан вкус, стигайки обаче само до прага на материалното и първичното, необлагородени от духа.

Гюловото масло е емблематично за България – страната на розите. С него тя е позната в целия свят, окачествявана е като “земен рай”, където красотата и плодородието съжителствуват с добродетелите на народа, пуснал корен в тази кръстопътна земя. Бай Ганьо трупа пари и благоденствува чрез роденото от нея,

наготово взето като дар. Викенти Гински гребе с пълни шепа, защото добре познава нравите и характера на българина. В по-широк план той черпи блага от природата и човешкия труд, макар и в териториално отношение параметърът да е по-ограничен. Неговият кодекс от морални норми е приложим и ефективен само тук – на родна земя; защото знае по коя струна да удари – доверчивата простодушност, щедростта, великодушието, готовността за прошка. Това е внушение, постигнато на няколко нива:

1. По отношение на ценностите на възрожденската епоха – в противовес на чистия възторг и благоговейния разказ за мъченическата смърт на априлските вождове е неизреченият гласно, изпълнен с недоумение, въпрос: “Безумци луди, как не бе ги страх”, който го причислява към категорията на благоразумните, трезвомислещи, неозарените от благословената искра на порива за свобода и го дистанцира от общността на мечтателите, идеалистите – велики в себеотрицанието и саможертвеността си. В друго време е герой той – когато “вместо кръв се лее вино”; когато вместо заговор за събаряне на “крвава империя” се прави “дружба за... насърчаване към държавни служби”, а неговата жертва за родината изисква “не пот и кърви”, а само “повечко пари”.

2. Разбирането за добро. Максимата му “Прави добро с добро да ти отвърнат” е диаметрално противоположна на простонародната “Прави добро, че го хвърли в морето! / Не чакай да ти връщат добрината! / А тоя другиму добро да стори / и трети на четвърти да повтори / на петия до края на земята. / Така доброто да расте безспир...”.

3. Трапезата на хайлайфа и народа. Деликатесите, гастрономическите шедьоври на един банкет са описани с разточителна фраза, която се раздипля и насища с детайли, насочващи вниманието и към естетската аранжировка, и към изисканите маниери, и към модния танц. Лаконично, но сгъстено-експресивно, без претенциите за коментар (но с оценъчна същност като такъв) е отсечен финалът, който чертае бездната: “Сезон работен е. Народът прост / таз вечер ял е чесън и оцет”.

Логиката на демагог, който не зачита наивната сърдечност и искрената доверчивост на обикновените хора, а само спекулира с тях, представяйки се за доброжелател, го сродява с героя на Ст. Михайловски от “Книга за българския народ”. Той му импонира с разбирането си за властта, сдруженията, кражбата:

Абдулрахман паша:

Разделяй и властвай!
Душите помрачавай и царувай!
По-многого съюзи биват
съюзи между ожесточени
користолюбци или честолюбци.

Кражба от един милион нагоре
не може да се именува кражба,
а гениална спекула.

Викенти Гински:

Власт да печелиш, по-напред сдружавай!
Разделяй след това и... управлявай!
Сдруженията днеска са на мода:
стани им ти апостол сред народа
където средства сбират се по капка –
върви, ще има и за тебе хапка!
Държавното имущество е яма,
граби, ала начело не излизай,
и бъркаш ли в меда – добре помни:
наивно пръстите си не облизвай,
а делвата изцяло задигни!

Към проблема за оразличаването на родина и държава (който е характерологичен за цялата ни социалнореалистична литература от края на XIX и началото на XX в.) Ем. Попдимитров прибавя само един штрих от по-късен исторически момент. Поетически синтезиран, той парадоксално е вграден в речта на един от оня легион държавни служители, които зад маската на мнима доброжелателност и "обществен" патриотизъм прикриват произвола и стремежа си за лично облагодетелствуване:

А имаме земя обетована,
където мед тече и пада манна –
но машеха е нашата държава –
да взема само знае, не да дава...

Като истинско словоблудство звучат думите на Викенти Гински, защото тази горчива констатация не е отправна точка на гражданска активност по посока на укрепване на държавната власт, а манифестация на добронамереност и загриженост за обикновения човек, която е прикритие на истинските му подбуди – да спечели гласоподаватели. Разкрита е взаимовръзката между думи и дела, като са провокирани размисли по въпроса за словото – мост между личността и битието.

И в двете произведения речевата характеристика е предпочетен похват за изграждане на образите. Словото материализира и маркира движението на чувства и мисли, дава възможност да се обозре механизъм на превъплъщениета. Стихийно повличащо, съвместило различни стилове и езици, като порой отприщено, импулсивно и многоцветно е то у Бай Ганьо; шлифовано безупречно, измамно-вълнуващо и дълбоко е у Викенти Гински. Но във всички случаи то е самопризнание, легитимиране, което демаскира същността. Различният изказ не обезсилва смисловата тавтология. И при двамата словото е способ за адаптиране към ситуацията, брониран щит, сигурно укритие. В нюансировките на неговата мобилна цялост сърцевинно се обособяват, осветляват същината, кореспондират пряко с подбудите ключовите думи: пари, власт, бездушие, изгода. Всички други словесни вариации представляват само глазура, предназначена да прикрие покварата, гешефтите, низостта. Интуитивно налучкано като поведение у бай Ганьо, то е съзнателно избрано и утвърдено като принцип при героя на Ем. Попдимитров:

...речта е дадена човеку само,
да може с нея да укрый, що мисли...

Пак чрез силата на словото, овладели ударната му сила, осветили го чрез ум, талант, морал и хуманизъм, приютили го в милостта и любовта към човека, писателите го очистват в огъня на творческото вдъхновение, размиват, изобличават, жигосват чрез него, превърнали го не в щит, а в оръжие. И така възкресяват надеждата.

Открито противостои на героя си авторът на поемата "В страната на розите". Това ѝ придава характер на полемика. Способността на поета да се потопи "в душата черноземна на народа", да съзре там красотата във всичките ѝ проявления, да обгърне със синовна нежност кълновете на светлото, здравето, които, приласкани и стоплени, поривисто избуяват, определя оптимистичния тон на творбата. Чрез "престрояване" на думите и разломяване на монолитната им цялост, чрез прорез в тяхната морфологична структура и конотативно наслагване, под

формата на игрословица, парадирайки “похвалното слово” за Викенти Гински на юбилея му, лирическият говорител вещае бъдещето на своя герой чрез намерения баланс между хумора и сатирата. Четецът на словото има говорен недостатък, който добива смисъла на допълнителен ефект. То увековечава юбиляря така:

Спаси народа свой ти от неволя,
в живота внесе кал – калена воля!
И нашата обществена пустиня
превърна цяла ти в светиня – тиня!
На шефа верен пес... пес... пестелив,
и пъргав ла... ла... ласкав и учтив –
до тоя час не можем изрази,
що обществото ти дължи – лъжи...
И стана символ ти на нашто време,
и твоят име то ще да приеме.
И славата ти там – в далечни дни –
като камбана ще звони – вони!

В отзвучаването като ехо, чрез графично обособени думи, отцепени от “повърхностния” смисъл, е концентрирана пределно точната оценка за героя и неговото време.

Поемата на Ем. Попдимитров е завършена през юли 1939 година. Хронологически тя е отдалечена с повече от три десетилетия от “Бай Ганьо” – емблематична за 90-те години на миналия век творба. Концептуалната близост между тях обаче визира жилавата устойчивост на духовния примитивизъм и войнстващата посредственост; бележи вариациите на една същност, проявена под различно лустро според социокултурната ситуация, и сякаш иде да ни докаже още веднъж правотата на народната мъдрост: “Вълкът козината си мени, но нрава – не”. Без да имат формална близост, различни като жанр и стилистика, тези творби са сродени от доминиращата нравствено-етична проблематика, която, преодолявайки досадната дидактичност, посредством многообхватния регистър на карикатурата, с различно отсенена острота (но с еднаква прозорливост и честност) разкрива язвите на обществото. Редом с това като оптимистичен контрапункт е изграден образът на народа – с неговата мяра за почтеност, за морал и с чувството му за дълг. Авторовото отношение е разкрито директно – чрез пряка оценъчна характеристика в “Бай Ганьо” и в “В страната на розите”. В съвместяването на тези два модела на поведение, предопределени от различна житейска философия, в сблъсъка и отричането им е празникът на изкуството. Не чрез пасивна умозрителност, а посредством активизирането на реципиента, чрез готовността му да формира позиция, да отдели “доброто зърно от плевата”, да уталожи всичко това в мъдрото равновесие на знанието се осъществява този празник. Защото само така могат да бъдат взривени готовите формули и да бъде победено “тиранството на непросветената свобода” (Ст. Михайловски).

В процеса на конституирането на новата българска държава и обединението на нацията, когато в трескава надпревара “всеки се чувства прав по своему и на своя глава да спасява България... всеки – от държавника до селянина”⁶, когато “голямото колело на европейската цивилизация дойде да покрусии и нашия старинен бит, който – колкото и задушаван през двойното робство на вековете – крие-

ше богат източник на понятията за чест и приличие у един народ с бляскаво минало”⁷, избликналата стихийна подсъзнателност, подхранвана от липсата на дисциплина и избистрено съзнание за граждански дълг, моделира поведенски модел на личности, които превръщат свободата в слободия, метежно разгърнали енергията си за обсебване на властта.

Разгледаните творби доказват непреходността на старата истина, че “сюжетите не са достойние на писателите, а на живота”. Те опровергават максимата “Целта оправдава средствата” и се налагат с разбирането, че “народ” не е еднопластово понятие. Макар да пресъздават нравите в българското политическо пространство, всъщност се “отварят” границите към общочовешкото чрез проблемите за властта, морала; връзката личност–народ, отношението народ–държава, метаморфозите на злото. В процепите на безвремието, в пропаданията, обусловени от политическото реструктуриране, болните амбиции и тщеславието, корупцията и деспотизмът имат своето противоядие в човешката доблест, в чистата съвест, в съхраненото достойнство. И ако Страшимиров е прав в твърдението си, че “на българина ахилесовата пета е в черепа, а не в гърдите”⁸, тези творби развързват “невернищата мисъл”, дават ѝ свободата сама да открие пътя до народа си и да потърси истината за него не само в една посока. Те са морален стимул да изживеем “стихията” си, да засеем нивата на духовното поле и това да бъде нашият отзив на ожесточеното политиканство и нравствената разруха.

БЕЛЕЖКИ

¹ А. Страшимиров. Книга за българите. С., 1918, с. 10.

² Пак там. с. 20–21.

³ Пак там. с. 16.

⁴ Т. Жечев. Въведение в изучаването на новата българска литература. С., 1990, с. 51.

⁵ Думите са на Илия Бешков. – В: Словото на Бешков. В., 1971, с. 132.

⁶ А. Страшимиров. Цит. съч., с. 118.

⁷ Пак там. с. 99.

⁸ Пак там. с. 60.